

بررسی فقهی حدود مشارکت زنان در جهاد دفاعی

چکیده

تبیین حدود مشارکت زنان در جهاد دفاعی از منظر فقه مسئله‌ای که با توجه به تغییر شرایط اجتماعی و امنیتی امروز نیازمند بازخوانی دوباره در چارچوب فقه اسلامی است. تحقیق با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بر پایه مطالعه کتابخانه‌ای با هدف تحلیل اسنادی منابع فقهی گذشته و معاصر، دیدگاه‌ها را بر اساس قواعد معتبر فقهی بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که فقه سنتی عمدتاً نقش زنان را به مشارکت غیرمستقیم محدود می‌ساخت و این محدودیت را ناشی از ساختار اجتماعی و ملاحظات اخلاقی زمانه می‌دانست و در مقابل، فقه معاصر با توجه به تحول مفهوم دفاع، تغییر نیازهای امنیتی و استناد به قواعدی مانند ضرورت و حفظ نظام، مشارکت گسترده‌تر زنان را در چارچوب ضوابط شرعی قابل پذیرش می‌داند؛ لذا مشارکت زنان در جهاد دفاعی مسئله‌ای وابسته به شرایط زمان و فقه اسلامی ظرفیت لازم برای تبیین نقش آنان در چارچوب موازین شرعی و مقتضیات هر عصر داراست.

کلیدواژه: زنان، دفاع، جهاد، مشارکت، فقه

مقدمه

جهاد، به عنوان یکی از ارکان اساسی دین اسلام، در ادوار مختلف تاریخی، همواره مورد توجه اندیشمندان و فقهای مسلمان بوده است. در لغت، جهاد به معنای تلاش و کوشش آمده است (راغب اصفهانی، ۱۴۰۲، ص ۱۵۶) و در اصطلاح فقهی، به تلاش و کوشش در راه خدا اطلاق می‌شود (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۲۳۰). جهاد دفاعی به جنبه خاصی از جهاد اطلاق می‌شود که هدف اصلی آن، دفع تجاوز و مقابله با دشمنی است که به بلاد اسلامی یا مقدسات آن هجوم آورده است. (کاشانی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۵۵۶).

قرآن کریم در آیه ۱۹۰ سوره بقره، به روشنی بر لزوم مقابله با دشمنان تأکید دارد: "وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ" (بقره: ۱۹۰). این آیه، اساس مشروعیت جهاد دفاعی را بر دفع تجاوز بنا نهاده و حدود آن را نیز با نهی از تعدی مشخص می‌سازد. ضرورت و اهمیت پژوهش در زمینه بررسی فقهی حدود مشارکت زنان در جهاد دفاعی، با توجه به تحولات جاری در ماهیت جنگ‌ها و ضرورت بهره‌گیری از تمامی ظرفیت‌های جامعه برای دفاع، بیش‌ازپیش آشکار شده است.

در دوران صدر اسلام، زنانی چون «رفیده انصاریه» به مداوای مجروحان می‌پرداختند و «نسیبه ام عماره» در نبرد احد شجاعانه از پیامبر (صلی الله علیه و آله) دفاع کرد. (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۴۷). چگونگی این مشارکت و میزان اختیارات و مسئولیت‌های زنان در هر یک از این عرصه‌ها، از جمله مباحثی است که فقها در کتب فقهی خود به آن پرداخته‌اند. (نجفی، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۱۸) این پژوهش، با استناد به ادله نقلی و عقلی، به بررسی دیدگاه‌های مختلف فقهای امامیه در این خصوص پرداخته و تلاش دارد تا چارچوبی مستدل برای حدود مشارکت زنان در جهاد دفاعی ارائه نماید.

نخست. بررسی فقهی حدود مشارکت زنان در جهاد دفاعی

با توجه به درک کلی از جایگاه زن در اسلام، اکنون به بررسی دیدگاه‌های فقها در خصوص حدود مشارکت زنان در جهاد دفاعی می‌پردازیم. این بحث را می‌توان به چند دسته اصلی تقسیم کرد:

۱. دیدگاه مشهور فقها (محدودیت مشارکت در نبرد مستقیم)

بسیاری از فقهای امامیه، از جمله شیخ طوسی در النهایة و المبسوط، علامه حلی در تذکره الفقهاء، و شهید اول در اللمعة الدمشقیة (با شرح شهید ثانی در مسالک الأفهام)، بر این باورند که جهاد دفاعی، همانند جهاد ابتدایی، بر مردان واجب عینی و بر زنان واجب کفایی است. بر اساس این دیدگاه، مشارکت زنان در صحنه نبرد مستقیم، در شرایط عادی، جایز نیست مگر در موارد استثنایی مانند ضرورت شدید دفاع از جان، مال و ناموس، یا نبود نیروی کافی از مردان. مطابق نظر مشهور فقهای امامیه، اصل در جهاد دفاعی آن است که تکلیف مستقیم جنگ و حضور در میدان نبرد بر عهده مردان است و مشارکت زنان، در حد واجب کفایی و در چارچوب شرایط استثنایی و ضرورت، پذیرفته شده است. (موسوی خوئی، ۱۴۱۴، ص ۲۴۵)

الف. عدم وجوب عینی جهاد بر زن؛ به دیدگاه شهید ثانی در حالی که جهاد دفاعی، در صورت تحقق شرایط، بر مردان واجب عینی است (یعنی شخصاً موظف به حضور در میدان نبرد هستند)، بر زنان چنین وجوب عینی وجود ندارد. این تفاوت بنیادین در تکلیف شرعی، مستقیماً بر حدود مشارکت آنان در جهاد تأثیرگذار است. این عدم وجوب عینی برای زنان، از عمومات ادله وجوب جهاد که متوجه مردان است و نیز برخی روایات خاص که حضور زنان در صف اول نبرد را محدود کرده‌اند، برداشت می‌شود. (عاملی، ۱۴۱۴، ص ۱۵۴)

ب. وجوب کفایی جهاد بر زنان؛ فقها معتقدند جهاد در اسلام، در اصل بر مردان واجب عینی است و بر زنان واجب کفایی و این بدان معناست که تا زمانی که عده‌ای از مردان به جهاد نپردازند که نیاز جامعه اسلامی برطرف شود، گناه آن بر همگان است، اما اگر عده‌ای به اندازه کافی به جهاد پرداختند، از دیگران ساقط می‌شود. اما این وجوب کفایی، با وجوب عینی متفاوت است و الزام مستقیم کمتری برای زن ایجاد می‌کند. (نجفی، ۱۹۸۱، ج ۲۱، ص ۶)

ج. حفظ کرامت و عفت زن: یکی از دلایل اصلی که فقه شیعه برای محدودیت مشارکت زنان در نبرد مستقیم (به معنای حضور در صف اول رزم) ذکر می‌کند، فلسفه حفظ کرامت، عفت و جایگاه ویژه زن در نگاه اسلام است. فقها، از جمله علامه مجلسی، معتقدند که حضور زن در میدان‌های خطرناک نبرد، ممکن است او را در معرض آسیب‌های جسمی و روحی قرار دهد و به لطمه به جایگاه رفیع او در خانواده و جامعه منجر شود.

(مجلسی، ۱۴۰۶، ص ۱۴۵) این دیدگاه بر پایه فلسفه احکام و مقاصد شریعت استوار است که بر حفظ مصالح فردی و اجتماعی، از جمله حفظ نهاد خانواده و سلامت روانی و جسمی زنان، تأکید دارد. (عاملی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۵۱)

۲. دیدگاه قائلین به جواز مشارکت در شرایط خاص

در خصوص مشارکت زنان در جهاد، مشهور فقهای امامیه بر عدم وجوب عینی جهاد بر زن اتفاق نظر دارند، مگر در موارد اضطرار و دفاع؛ باین حال، در شرایط دفاعی که جامعه اسلامی مورد تهاجم قرار گیرد و حضور همگانی برای دفع دشمن لازم باشد، برخی فقها مشارکت زنان را در امور مرتبط با جهاد، مانند امداد، مداوا، تدارکات و پشتیبانی، جایز و حتی واجب کفایی دانسته اند. این حکم به ویژه هنگامی اهمیت می یابد که بقای جامعه اسلامی در معرض خطر باشد. این دیدگاه در آثار فقهی متأخرین، از جمله برخی فتاوی امام خمینی (ره) و آیت الله العظمی سید محمدکاظم یزدی (ره) در حاشیه بر عروه الوثقی، به جواز مشارکت زنان در امور دفاعی در شرایط اضطراری اشاره شده است. (یزدی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۲۶۵)

الف. ضرورت و اضطرار؛ در شرایطی که جامعه اسلامی در معرض خطر جدی و تجاوز آشکار قرار گرفته و نیاز مبرمی به تمام نیروها برای دفاع وجود دارد، و دفاع بدون حضور زنان ممکن نیست یا با دشواری فراوانی همراه است، مشارکت آنان جایز شمرده می شود. در این حالت، ضرورت، احکام را تغییر می دهد. این دیدگاه بر اساس قاعده فقهی "الضرورات تبيح المحظورات" (ضرورتها محرمات را مباح می کنند) استوار است. همچنین، برخی روایات تاریخی که حضور زنان در برخی نبردها را ذکر کرده اند، به عنوان مؤید این دیدگاه تلقی می شود. (مغنیه، ۱۴۲۱، ج ۶، ص ۴۲)

ب. نقش های حمایتی و امدادی؛ این دسته از فقها، همانند دیدگاه مشهور، بر جواز و حتی استحباب مشارکت زنان در امور پشتیبانی، امداد رسانی، پرستاری از مجروحان، تأمین تدارکات، و تقویت روحیه رزمندگان تأکید دارند. این نقش ها، اگرچه مستقیم در نبرد نیستند، اما در پیروزی در جهاد دفاعی بسیار مؤثرند. امام خمینی (ره) در اثر فقهی خود تحریرالوسیله، ضمن بیان حکم جهاد دفاعی، تصریح می کند که در صورت تعرض دشمن به سرزمین اسلامی، دفاع بر همه مسلمانان واجب است و هیچ تفاوتی میان زن و مرد نیست، مگر در مواردی که امکان حضور مستقیم وجود نداشته باشد. از نظر ایشان، زنان مکلف اند در حد توان به ایفای

نقش‌های لازم برای دفاع از اسلام و مسلمین بپردازند، از جمله امداد رسانی، پرستاری و تدارک امور مورد نیاز مجاهدان. (خمینی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۴۸۵)

ج. مشارکت در دفاع از جان و ناموس؛ در فرضی که جان، مال یا ناموس انسان در معرض خطر مستقیم و تعدی تجاوز قرار گیرد، بسیاری از فقهای امامیه اصل وجوب دفع ضرر و دفاع را برای همه افراد اعم از مرد و زن جاری می‌دانند؛ چون ملاک حکم، حفظ نفس و عرض و رفع هتک و تجاوز است. از همین رو، زن نیز در موارد خوف تعدی، وظیفه دارد در حد توان، به دفاع از خود و دیگران اقدام کند. از جمله شیخ طوسی در بحث دفاع و دفع دشمن، اصل وجوب دفاع را ناظر به حفظ جان و حیثیت می‌داند و دفاع را از احکام عمومی می‌شمارد (عاملی، ۱۴۲۲، ج ۱۰، ص ۲۶۶) و علامه حلی در قواعد الاحکام و نیز آثار فقهی‌اش، در باب دفاع و دفع تعدی، حکم را به مقتضای تحقق خوف و تهدید، برای افراد قابل اجرا می‌داند و میان زن و مرد در اصل دفع ضرر مهم تفکیک مبنایی نمی‌کند. (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۵۵-۵۶) ادله عقلی و نقلی وجوب دفاع از جان و مال و ناموس مطلق هستند و شامل حال زن نیز می‌شود. (مغنیه، ۱۴۲۱، ج ۶، ص ۴۲)

در حالی که دیدگاه اول بر ضرورت دفاع از کیان جامعه در شرایط اضطراب عمومی و لزوم یاری‌رسانی کلی تأکید دارد و دیدگاه دوم، نقش‌های حمایتی و امدادی غیرمستقیم را مورد توجه قرار می‌دهد، این بخش بر جنبه حیاتی و فوری دفاع مستقیم از جان، مال و ناموس تمرکز دارد.

۳. دیدگاه قائلین به مشارکت گسترده‌تر (با رعایت ضوابط):

برخی فقها، با نگاهی نوگرایانه‌تر به جایگاه زن و با در نظر گرفتن تحولات اجتماعی، معتقدند که مشارکت زنان در جهاد دفاعی، در صورت رعایت ضوابط شرعی (مانند حجاب، عدم اختلاط نامحرم، و حفظ کرامت)، می‌تواند گسترده‌تر از صرف امور حمایتی باشد و حتی شامل حضور در برخی عرصه‌های رزمی نیز بشود، به‌ویژه در شرایطی که تخصص و توانایی زنان مورد نیاز باشد. این دسته از فقیهان، خود بر چند قول هستند:

الف. تأکید بر توانمندی‌ها و تخصص‌ها؛ این دیدگاه بر این باور است که نمی‌توان توانمندی‌ها و مهارت‌های زنان را نادیده گرفت؛ زیرا در عصر حاضر تخصص‌هایی چون پزشکی، پرستاری، ارتباطات، برنامه‌ریزی، و مهندسی نقش مؤثری در جهاد دفاعی دارند. زن، با رعایت موازین شرعی از جمله حجاب، حفظ کرامت و حدود اخلاقی، می‌تواند در این عرصه‌ها به صورت مشروع و تأثیرگذار مشارکت داشته باشد. از منظر

فقهی، این دیدگاه بر پایه اصل وجوب دفاع از اسلام و جامعه در هنگام خطر و نیز قاعده اهم و مهم (اهمیت مصالح عمومی بر قیود فردی) بنا شده است. در تحریرالوسیله، امام خمینی تصریح می‌فرماید که اگر بر مسلمین «خطر هجوم دشمن» واقع شود، دفاع بر همه واجب است، مشروط بر توانایی و امکان، و این تکلیف شامل زنان نیز می‌شود، به‌ویژه در مواردی چون کمک‌رسانی، امداد و نقش‌های متناسب با تخصص. (خمینی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۴۸۵). صاحب جواهر (شیخ محمدحسن نجفی) در جواهر الکلام، ضمن بحث از جهاد دفاعی، وجوب دفاع در برابر هجوم دشمن را عام دانسته و تصریح می‌کند که در چنین مواردی نه تنها مردان، بلکه زنان نیز بر اساس «قدرت و نقش خود» موظف به دفاع هستند، چه به صورت مستقیم و چه پشتیبانی. (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۱۵) بر پایه آرای فقهای فوق، می‌توان گفت دیدگاه قائل به تأکید بر توانمندی و تخصص زنان در دفاع، ریشه در مبانی فقهی دفاع عمومی دارد. حکم دفاع، به مقتضای خطر و توان مکلف، جنبه جنسیتی ندارد؛ لذا زن مسلمان، با حفظ موازین شرعی، می‌تواند در جهاد دفاعی به ایفای نقش‌های تخصصی از طبابت تا امداد و پشتیبانی بپردازد.

ب. عدم وجود نص صریح بر حرمت مطلق؛ طرف‌داران این دیدگاه معتقدند هیچ نص صریح و قطعی (اعم از آیه یا روایت معتبر) وجود ندارد که مشارکت زنان در جهاد دفاعی را به طور مطلق تحریم کرده باشد. در واقع، محدودیت‌های مطرح‌شده در کتب فقهی، ناظر به حفظ عفت، جلوگیری از مفاسد احتمالی و رعایت حدود شرعی است که با التزام به پوشش و حریم اخلاقی قابل رفع است. از دیدگاه فقه استدلالی، اصل بر جواز مشارکت در امور اجتماعی و دفاعی است و هرگونه استثنایی نیازمند دلیل معتبر (مخصص) است که در این مورد یافت نمی‌شود؛ لذا اطلاق ادله «وجوب دفاع از کیان اسلام» شامل زنان نیز می‌گردد. صاحب جواهر در بحث جهاد، با تأکید بر اطلاق ادله وجوب دفاع، تصریح می‌کند که دلیلی بر اختصاص حکم به مردان وجود ندارد و هر مکلفی که توانایی دفاع داشته باشد، مشمول این حکم است؛ مگر آنکه دلیل قطعی بر منع وجود داشته باشد که چنین دلیلی یافت نمی‌شود. (نجفی، ۱۹۸۱، ج ۲۱، ص ۱۵) فقها با استناد به این «اطلاق»، معتقدند هرگاه موضوع «دفاع» محقق شود (خطر هجوم دشمن)، حکم وجوب بر همگان بار می‌شود و محدودیت‌ها تنها در چارچوب حفظ عفت عمومی و موازین ثانویه مطرح است، نه به معنای حرمت ذاتی مشارکت. (عاملی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۵۸-۱۵۹).

نتیجه گیری

اجماع فقها بر مشروعیت و اهمیت جهاد دفاعی امری مسلم است. اختلاف اصلی فقها نه در اصل وجوب دفاع، بلکه در حدود و گستره مشارکت زنان در این عرصه نمود پیدا می‌کند. در حالی که دیدگاه مشهور، مشارکت زنان را عمدتاً به امور پشتیبانی و امدادی محدود می‌کند، دیدگاه‌های دیگر با در نظر گرفتن شرایط اضطراری، ضرورت‌ها، توانمندی‌های زنان و لزوم حفظ کیان جامعه، دامنه مشارکت آنان را گسترده‌تر دانسته و حتی در صورت رعایت کامل ضوابط شرعی، امکان حضور فعال‌تر در عرصه‌های مختلف دفاعی را نیز مطرح می‌کنند و به‌طور کلی، اجماع فقها بر مشروعیت و اهمیت جهاد دفاعی است. اختلاف اصلی در حدود مشارکت زنان در این عرصه است. دیدگاه مشهور، مشارکت را به امور حمایتی و امدادی محدود می‌کند، مگر در موارد اضطرار. دسته دوم، جواز مشارکت در شرایط خاص و اضطراری را گسترش می‌دهند و دیدگاه سوم، با تأکید بر حفظ ضوابط، مشارکت گسترده‌تری را ممکن می‌داند. انتخاب هر یک از این دیدگاه‌ها، نیازمند سنجش دقیق ادله، توجه به شرایط زمان و مکان، و در نظر گرفتن مصالح عالیه جامعه اسلامی است.

فهرست منابع

• قرآن کریم

۱. خمینی، سید روح‌الله. (بی‌تا). *تحریر الوسیله*، قم، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله علیه).
۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*، بیروت، دارالعلم.
۳. شهید اول، محمد بن مکی. (۱۴۲۲). *اللمعه الدمشقیه*، قم، مؤسسه الإمام الصادق (علیه السلام).
۴. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. (۱۴۱۴ق). *مسالك الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام*، قم، مؤسسه آل‌البیت (علیه السلام) لاحیاء التراث.
۵. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). *کتاب الجهاد*، تهران، المکتبه المرتضویه.
۶. عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). *تمهید القواعد*، قم، مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.
۷. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). *قواعد الاحکام*، قم، مؤسسه نصر.

٨. كاشانى، ملا فتح الله. (١٤٢٣ق). زبدۃ البيان فى أحكام القرآن، قم، مؤسسه المطبوعات الدينيه
٩. مجلسى، محمدباقر. (١٤٠٤ق). بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار، بيروت، مؤسسه الوفاء.
١٠. مجلسى، محمدباقر. (١٤٠٦ق). ملاذ الأخيار فى فهم تهذيب الأخبار، تحقيق سيد مهدى رجائى، قم، مكتبة آية الله العظمى المرعشى النجفى.
١١. محقق حلى، جعفر بن حسن. (١٤٠٨ق). شرائع الاسلام فى مسائل الحلال و الحرام، قم، مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لاحياء التراث.
١٢. مغنيه، محمدجواد. (١٤٢١ق). الموسوعة الفقهيّة (الميسرة)، قم، مؤسسه الرسالة.
١٣. موسى خوى، سيد ابوالقاسم. (١٤١٨ق). موسوعة الإمام الخوئى، قم، توحيد.
١٤. نجفى، محمدحسن. (١٩٨١م). جواهر الكلام فى شرح شرائع الاسلام، بيروت، دار احياء التراث العربى.
١٥. نيشابورى، مسلم بن حجاج. (١٩٩١م). صحيح مسلم، بيروت، دار إحياء التراث العربى
١٦. يزدى، محمدكاظم بن عبدالعظيم. (١٤١٦ق). العروة الوثقى، قم، ناشر داورى.